

Edebi aragatnaşyklar

Category: Edebiýaty öwreniş, Ertekiler, Kitapcy, Türkmen dili
написано kitapcy | 21 января, 2025

Edebi aragatnaşyklar EDEBI ARAGATNAŞYKLAR

Halkymyzyň beýleki halklar bilen edebi gatnaşyklar problemasy häzirki döwrüň wajyp çözülmeli meselesidir.

Halkymyzyň edebi aragatnaşygyny öwrenip, akademik Ý.E.Bertels, halypa alymlarymyz S.Durdyýew, N.Gullaýew, A.Meredow... dagy birnäçe işleri etdiler. Ýöne ol işler halkymyzyň edebi aragatnaşyklar problemasyny öwrenmegiň başlangyjydyr.

Dogrusyny aýtsak, bu problema şu çaka çenli ünsden düşürilip gelindi. Sowet döwründe halklaryň edebi gatnaşyklarda eden täsiri birtaraplaýyn öwrenildi. Hatda ýerli alymlarymyz klassyk şahyrlarymyzyň dessanlaryny, folklor eserlerimizi derňew edenlerinde, ol eserleriň sýužetini araplardan-parlardan alnan hasap edýärdiler. Ýöne näme üçin başga halklar bize täsir etmeli-de, biz olara täsir etmeli däl? Taýagyň iki ujynyň bardygyny ýatdan çykarmaly däldiris.

Halkymyzyň edebi gatnaşyklar taryhyny yzarlanyňda, Oguz imperiýasyny döreden türkmenler öz golastynda bolan hytaý, mongol, koreý, wýetnam, ýapon halkynyň medeniýetine, sungatyna, edebiýatyna uly täsirini ýetiripdir. Bu imperiýany döreden halkymyzyň esasy bölegi oguz (öküze uýmak) dinine uýsa-da, olaryň arasynda hem köp dinlilik höküm sürüpdir. Atababalarymyzyň dini ynanjynyň birem asmana, Taňra uýmakdyr. Bu dini atababalarymyz Oguz imperiýasyna ýaýradypdyrlar. Hatda häzirki döwürde bu halklaryň folklorynda hem bu dini ynanç güýçli. Ynha, biziň elimizde rus dilinde çyjan wýetnam halk ertekileri. Hatda bu kitabyň içindäki «Akyllý oglanjyk», «Bu menmi, ýa monah?», «Az soran köp alar», «Görlüp-eşidilmedik ýylan» ýaly onlarça ertekileriň mazmuny sähelçe tapawut bileb öz folklorymyzda hem bar. Bu meňzeşlik gözbaşyny Oguz imperiýasy döwründen alyp gaýdýar.

Iki eýýamyň sepgidinde 475 ýyl dowam eden Parfiýan imperiýasy diňe bir öz eýelän territoriýasynda däl, hatda dünýä ýüzünde

hem bu döwletiň medeniýeti, sungaty, edebiýaty agalyk edip, ähli ýere öz täsirini ýetiripdir. Dogry III asyryň başlaryna Parfiýan imperiýasy ýykylyp, Sasanylar dinastiýasynyň gelmegi bilen, olardan galan edebi miras rehimsiz parslaşdyrylan hem bolsa biziň günlerimize gelip ýetenleri bar. («Geçi hem hurma agajy», «Zeririň hatyrasyna» dessanlaryny ýada salalyň). Sasanylaryň köşgünde işlän Parbat günde bir aýdym-saz döredip, dünýä ýüzüni haýrana goýupdyr. Araplaryň gelmegi bilen Parbat (Babagambar) Ala hyzmat edipdir. Türkmenleriň arasynda aýdym-sazyň piri hasaplanýan Babagambar Alynyň dünýä meşhur Düldül atynyň hem seýisçisidir. Aýtmaklaryna görä, Babagambaryň aýdym-sazyna diňe bir adamlar maýyl bolman, Düldül at hem onuň aýdym-sazyny diňläp, her hili oýunlar eder ekeni.

Asly türkmeniň par taýpasyndan bolan Parzuýa Sasanylar edebiýatynyň kemala gelmeginde uly rol oýnapdyr. Hatda hindileriň meşhur «Kalila we Dimna» atly eserini pars diline terjime edip, ýörite özündenem birnäçe bölüm goşup, dünýä ýaýradan hem türkmen alymy Parzuýadyr.

Gaznawylar we Seljuklar imperiýasy döwründe pars dilinde eser döreden ýazyjylarymyz bu dile öz ene (türkmen) dilindäki rowaýatlardyr legendalaryny terjime edip, öz eserlerinde ussatlyk bilen ulanypdyr.

Şol sebäpli aslynda biziň ata-babalarymyzyň döreden Oguz han, Rüstem Zal, Alp Är Töňne, Görogly ýaly şahslar bilen baglanyşykly rowaýatlardyr legendalary dünýä ýüzüne özüniň berk täsirini ýetiripdir. Ady tutulan gahrymanlaryň ilki bilen türkmenlere degişlidigini bolsa Ý.E.Bertels özüniň işlerinde ylmy esasynda kemsiz subut etdi.

Mundan başga-da türkmen-pars folklorynda hem uly meňzeşlik bar. Türkmen dilindäki «Bir elde iki garpyz tutdurmaz», pars dilinde «Kes ber nedaşat ba ýek dest do harbuze», «Dokuň açdan habary ýok» ~ «Sir ez goresnä habar nedored», «Ýylan çakan adam, alaja ýüpden gorkar» ~ «Adami mari gezide ez risman-i sefid-u syý mitedsed» ýaly ýüzlerçe nakyllar şol durşuna gaýtalanýar.

Ý.E.Bertels pars edebiýatynyň kemala gelmeginde türkmenleriňem uly hyzmatynyň bardygynh ylmy esasynda subut etdi. Biz

Ý.E.Bertelsiň bu aýdanlarynyň üstüne türkmenleriň pars folklorynyň kämilleşmeginde hem uly paýy bar diýip goşasymyz gelýär. Sebäbi 250 ýyllap dowam eden Gaznawy-Seljuklar imperiýalary döwründe türkmenler diňe bir pars dilinde çeper eser döretmegiň ussady bolman, olar pars dilinde uly ussatlyk bilen her hili manyly jümleleri, pähimleri, atalar sözünü döredipdirler. Kesäýi Merwezi, Emir Muizzi, Enweri, Abu Sahyt Mähneýi, Muhammet Nesewi... ýaly ýüzlerçe şahyrlarymyz pars dilinde eser döretmekligiň ussady bolupdyrlar. Şol sebäpli Parfiýan imperiýasy ýykylandan soňra (III asyrdan tä XVI asyra çenli) Alyşir Nowaýynyň döwrüne çenli türkmen edebiýaty pars edebiýatyna täsirini ýetirmän, ol döwürdäki pars edebiýaryny ýazyjy-şahyrlarymyzyň hyzmatyny nazara almazdan tutuşlaýyn öwrenmek mümkinem däl.

VII asyryň ortalarynda araplaryň gelmegi bilen türkmen-arap halklarynda diňe bir dini meňzeşlik emele gelmän, hatda bu iki halkyň medeniýetinde, sungatynda, edebiýatynda bitewilik kemala gelipdir.

Alymlaryň biragyздan tassyklamagyna görä, araplaryň medeniýeti Orta Aziýany basyp alan döwründe ýerli halklaryň medeniýetden has pes ekeni. Ýöne Ý.E.Bertelsiň tassyk etmegine görä, araplar çeper poeziýany döretmegiň ussady hem ölemen aşygy bolupdyrlar. Şonuň üçin olar ýerli halkyň söýgüli gahrymanlarynyň adyna berilýän rowaýatlary örän çeperçilik bilen Alynyň, Sagdy Wakgasyň adyna geçiripdirler. Orta Aziýa halklarynda öňden bar bolan kämil ertekileriň sýužetlerini täzeden işläp ysłamlaşdyrypdyrlar. Mysal üçin, araplar dünýä ýüzünde meşhur «Müň bir gije» ertekisiniň sýužetini şu toprakdan ýygnapdyrlar.

Araplaryň meşhur şahyry Abu Tammam özüniň eserleriniň sýužetini şu toprakdan ýygnanlygyny gizlejegem bolmandyr.

Asly türkmenlerden bolan Abu Bekir as-Suly, Ybraýym as-Suly, Ebu Mansur Salyby, Muhammet Horezmi, Muhammet Faraby, Muhammet Zamahşary ýaly ýüzlerçe alymlar diňe bir türkmenleriň arasynda däl-de, tutuş Yslam dünýäsinde belli şahsyýetlerdir.

Mamun 813-nji ýylda ildeşlerimiziň ýardamy bilen ysłam halyfy bolupdyr. Hatda Mary 813-818-nji ýylda baş ýyllap ähli Yslam

halklarynyň paýtagty bolupdyr. Biziň şu toprakdan giden ildeşlerimiziň ýüzlerçesi Orta asyrlar döwründe ylmyň-bilimiň, medeniýetiň, sungatyň, edebiýatyň pajarlap ösmegi üçin uly hyzmaty edipdirler. Merw bolsa 200 ýyllap (XI-XIII as.) Yslam dünýäsiniň medeni merkezi bolupdyr. Hatda bu döwürde Muhammet Zamahşary ýaly alymlarymyz aral nakyllaryny, grammatikasyny ylmy esasyda öwrenipdir. Muhammet pygamberimiziň iň ynamdar hadyslaryny toplapdyr. Şol sebäpli dünýäniň çar künjegine ýaýran türkmenler goňşy halklaryna täsirini ýetirip, täsirem alypdyrlar.

Elbetde, biz başga halklaryň bize täsir edenligini inkär etjek bolamzok, ýöne islendik halklaryň täsirlenmesi ikitaraplaýyndyr. Şonuň üçin türkmen edebiýatyny ylmy esasyda dogruçyl öwrenmek üçin halklaryň edebi aragatnaşyklar meselesini obýektiv ikitaraplaýyn öwrenmelidiris. Munuň üçin bolsa alymlaryň birleşen tagallalary zerur.

Döwletmyrat ÝAZGULYÝEW.

#watan Edebiýaty öwreniş